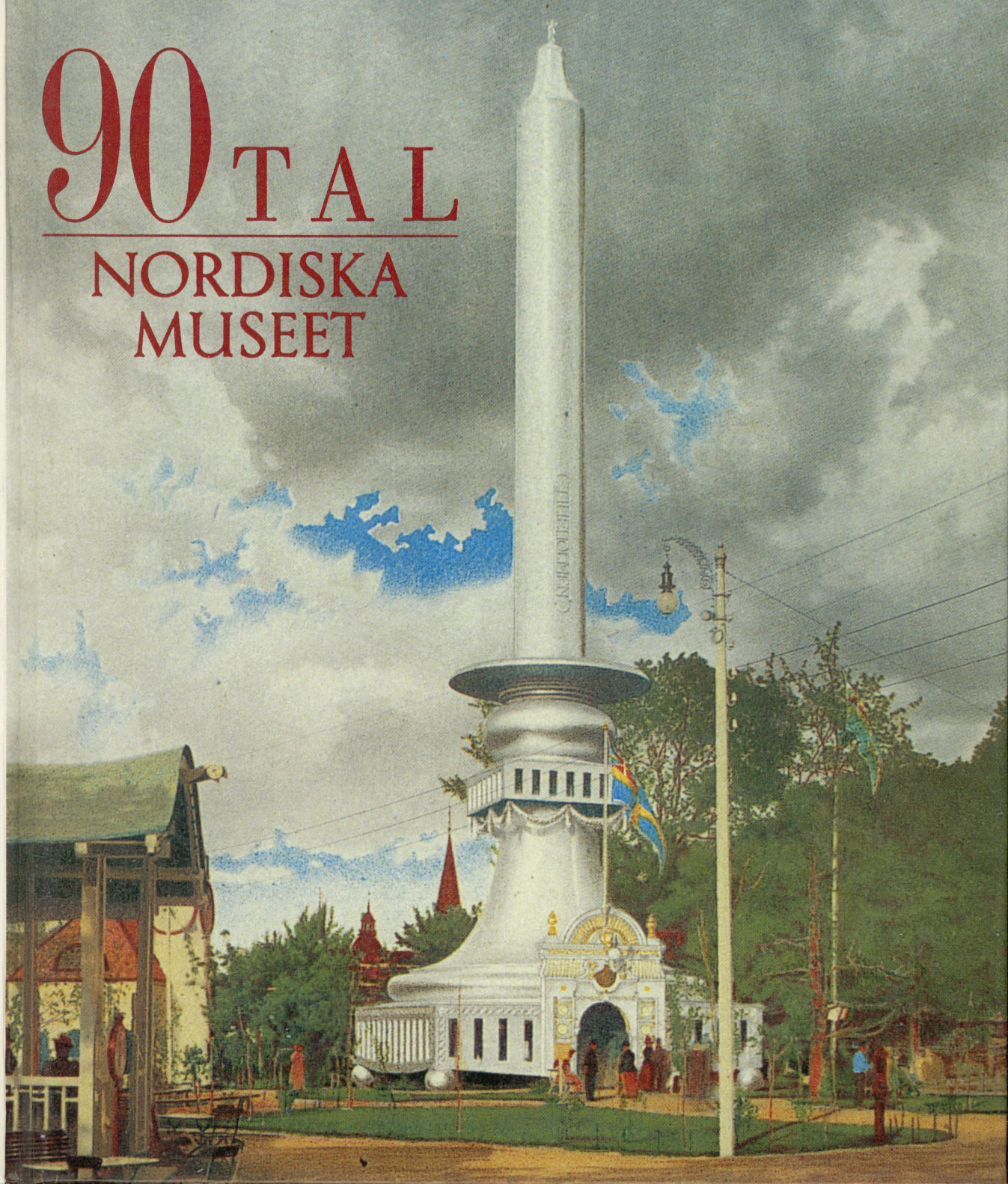

FATABUREN 1991

90 TAL

NORDISKA
MUSEET

90 TAL

VISIONER OCH VÄGVAL

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1991

FATABUREN 1991

ISBN 91 7108 303 0

ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare.

Redaktion Hans Medelius, Sten Rentzhog.

Bildredaktör Agneta Johansson.

Teknisk redaktör Berit Nordin.

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd.

Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.

Omslag: Liljeholmen byggde sin utställningspaviljong i form av ett 40 meter högt ljus. Från dess topp strålade elektriskt ljus ut över utställningsområdet. Foto Uppsala universitetsbibliotek.

Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1991

FOLKETS SÅNGMÖ

Nittiotalisterna och folkkulturen

Ebbe Schön

*Ebbe Schön, docent och
chef för Nordiska muse-
ets minnesavdelning.*

Bland de klassiska verken i nordisk skönlitteratur är det anmärkningsvärt många som har tillkommit under påtagligt inflytande från den muntligt traderade dikten eller haft samband med andra delar av det vi brukar kalla folkkultur. Detta har gällt under återkommande perioder, ända från den isländska sagalitteraturen på 1200- och 1300-talen och fram till 1930-talets proletärdiktare. Vem kan tänka sig Bjørnstjerne Bjørnson, Henrik Ibsen, Aleksis Kivi, Johannes V. Jensen och flera andra epokgörande diktare utan inspiration från folkkulturen? Vad vore väl Selma Lagerlöf utan sin erfarenhet av barndomens värmländska berättarkvällar? Och Dan Andersson utan finnmarkens trollkarlar och vildmarksmystik?

För Sveriges del har sambandet mellan skönlitterär konstdiktning och det traditionella bondesamhällets kultur knappast framträtt så tydligt som på 1890-talet. Det var då som den konstnärliga behandlingen av den folkliga kulturens tillgångar efter en lång förberedande process slog ut i full blomning, låt vara i ganska tuktade och välansade former.

I ett slag fick vi nu en litteratur som framgångsrikt lyckades förmedla skiftningarna i det från provins till provins så varierade Sverige. I centrum kom vissa landskap, i regel författarnas egna hemprovinser. Det blev Verner von Heidenstams Närke och Östergötland, Gustaf Frödings Värmland, Erik Axel Karlfeldts Dalarna eller Pelle Molins Ångermanland. Men Selma Lagerlöf gick utanför sitt landskap Värmlands gränser och hämtade motiv från Bohuslän och något senare även från Dalarna.

Tidsklimatet var synnerligen gynnsamt. Många olika krafter

samverkade till försvar för den gamla folkkulturen som ansågs hotad av den frambrytande industrialismen och även av folkrörelser med helt andra värdesystem än bondesamhällets hävdvunna.

Målarna avbildade flitigt det svenska landskapet och det svenska folklivet. De ville fånga de lyriska stämningarna men även de "ursprungliga" och "primitiva" dragen i bondelivet. Ledande var de äldre konstnärerna Carl Larsson, Karl Nordström, Anders Zorn och Prins Eugen. Men den som säkrast porträtterade allmogens typgalleri och bäst karikerade dess världsbild var ändå Albert Engström som genom sin publicistiska verksamhet i Söndags-Nisse och Strix också nådde den ojämförligt största publiken. Ett betydande antal landskapsskildrare framträdde, såsom Axel Sjöberg (Stockholms skärgård), Helmer Osslund (Norrland), Carl Wilhelmson (Bohuslän), Richard Bergh (Gotland) och Gustaf Fjæstad (Värmland).

Inom musiken fanns genom August Södermans produktion en säker grund att bygga på vad gällde konstnärlig integrering av folkliga melodier i större verk. Under 1890-talet arbetade Wilhelm Stenhammar och Wilhelm Peterson-Berger båda tidvis i ett närförhållande till folkmusiken. Den sistnämnde utförde även tonsättningar av Karlfeldtsdikter – ett av många exempel på hur de skilda konstarterna kunde samarbeta i den folkliga kulturens tecken.

"Nationalromantik" är ett begrepp som man ofta finner i diskussionen om denna på 1890-talet uppväckta konstnärliga rörelse som integrerade så många uttrycksformer. Men ordet romantik kan vara missvisande med sitt glidande, för vår tid ofta negativt laddade begreppsinnehåll. Särskilt är detta fallet när man talar om "bygderomantik" eller dylikt. Tanken förs då mera till svärmiskt drömmeri och självgod isolationism än till de seriösa försök som gjordes att med hjälp av folkkulturen finna utgångspunkter för en nationell identitet – eller snarare identiteter.

Det rörde sig nämligen sällan om att söka finna någon allomfattande svensk identitet. Någon sådan kunde man knappast få tag i ute i bygderna – det visste man sedan länge. När man tidigare under 1800-talet hade försökt väcka nationella känslor, med syfte bland annat att motverka emigrationen, hade man snart insett att det skulle vara svårt att väcka någon djupare

Verner von Heidenstam var, som den mest bereste av 90-talisterna, starkt engagerad i den österländska kulturen, något som har inspirerat Albert Engström till den här fantasifulla teckningen. Ur *Vänner och bekanta* 1896.

kärlek till landet som sådant: Sverige var ett alldeles för abstrakt och mångtydigt begrepp. I stället riktade man in sig på propaganda för att öka invånarnas känsla av samhörighet med det egna landskapet. Författarnas och målarnas arbete gick alltså i linje med detta, och på motsvarande sätt verkade en av nittioalets mest tongivande gestalter, Skansens och Nordiska museets grundare Artur Hazelius.

Skansens ingivning 1891 – för övrigt samma år som några av nittiotalisterna debuterade – innebar att svenska landskap blev representerade med stugor eller gårdar på en för publiken attrak-

tiv plats i huvudstaden. Genom folklustspel, historieberättande, folkdanser och andra uppträdanden fick stockholmspubliken också kännedom om landsbygdens seder och bruk i lättmält form.

Den rikt beläste Hazelius hade själv hyst litterära ambitioner och hade många författarvänner, men då främst från en äldre generation. Till hela sin inriktning stod han nära "Signaturerna", en litterär krets som hade bildats på 1860-talet i Uppsala och vars mest kända namn var Carl Snoilsky. På 1880-talet skrev han en dikt med namnet "Folkets sångmö", som är värd att citera i vårt sammanhang, eftersom den innehåller ett program för vad han hoppades skulle hända med den svenska dikten i framtiden. Denna sångmö skall hämta inspiration och kraft ur det svenska folkdjupet, inte lyssna till utländska tongångar. Än är hon "ett litet barn i skog", men snart skall hon stå framför oss mogen och stark, "som en majbrud på sin bröllopsdag":

Icke herrekiv,
folkets eget liv
skall hon sjunga mellan fjäll och älv.
Folkets egen håg
skall i diktens våg
återse och återfå sig själv.

Dans på logarne,
doft i skogarne,
sommarnattens halvdagstrolleri,
forsens strömkarlsspel
– allt skall bli en del
i en svensk, en hjärtemelodi.

Hazelius hade även nära kontakt med Viktor Rydberg. Denne hade varit hans vapenbroder under rättstavningsstriden, som tidigare så djupt hade engagerat honom. Uppenbarligen var Hazelius också starkt inspirerad av Bjørnstjerne Bjørnson, Henrik Ibsen, Aasmund Vinje, Ivar Aasen och de andra norska författare som i mycket var föregångare i strävandena att väcka förståelse för de stora värden folkkulturen inrymde.

Delvis parallellt med Hazelius' intensiva kamp för att rädda ett representativt urval av bondesamhällets kulturprodukter försig-

gick en motsvarande räddningsaktion vid universiteten, främst avseende den andliga sidan av folkets kultur. På 1870-talet bildades landsmålsföreningar i Uppsala och Lund, med ett syfte som kanske särskilt klart kan utläsas av ett utdrag ur den stadga som den skånska landsmålsföreningen fastställde vid sitt bildande 1875:

”Avsikten med denna förening skulle vara att söka lära känna det skånska folklynnnet, sådant det i sång och sägen, i egendom-

*Årets utan jämförelse förnämista litterära arbete
har varit*

Andra samlingen af

HEIDENSTAM'S KAROLINERNA

Berättelser. 4: 50; inb. 6 kr.

Den förra året utgifna första samlingen samma pris.

»Det är den *mest ideala* och *mest fosterländska* bok, vår skönlitteratur medfört på de senare åren.»
(Aftonbladet.)

»Genom sin enkla manliga hållning och sin vackra kärlek till svenskheten är detta monumentala verk en rikedom för vårt folk att äga.»
(Karlstadstidningen.)

»Karl XII:s saga har Verner v. Heidenstam sjungit med en sådan *ingifvelsens kraft* och *innerlighet*, en sådan *formens skönhet*, att dess eko *icke på länge skall förklinga*.»
(Tor Hedberg i Sv. Dagbladet.)

Heidenstams Karolinerna med sin patriotism låg rätt i tiden och fick ampla lovord av många kritiker. Annon i Svea Folk-Kalender för 1898.

liga seder och bruk, i danser, lekar, ordspråk och framför allt i allmogemålet avspeglar sig.”

På 1890-talet hade landsmålsföreningarnas aktiva verksamhet väsentligt minskat. Den hade i stort sett övertagits av institutionella undersökningar, vilka i förlängningen skulle leda till att dialekt- och folkminnesarkiven bildades.

Förutom den direkta inspiration som låg i tiden hade nittiotalsförfattarna en stark litterär tradition att knyta an till och vidareutveckla. Svensk folklivsskildring hade haft en höjdpunkt redan under det tidiga 1800-talet, främst med Johan Ludvig Runeberg och Carl Jonas Love Almqvist. Till viss del påverkad av Erik Gustaf Geijer ville Runeberg framhålla den moraliska resning som ofta fanns hos ”de enkla människorna”, och han betraktade deras levnadsöden som mycket goda litterära motiv. Hans ”Fänrik Ståls sägner” (1848, 1860) är bland mycket annat ett försök att skildra historiska förlopp från ett folkligt perspektiv, att ställa den menige soldaten och den fattiga marketenterskan i mänsklig paritet med eller till och med över adelsofficieren.

Under 1800-talet hade vi också en i och för sig både omfångsrik och ambitiös folklivsskildring, men den hade knappast förmått mobilisera någon större konstnärlig kraft, med August Strindbergs verk som lysande undantag. Författarna ville åstadkomma realistiska samhällsskildringar, men i regel saknade de själva erfarenhet av de sociala förhållanden de behandlade, och mycket blev därför kliché och schablon. Åttiotalets folklivsskildring nådde heller inte ut till någon bred publik.

Det var mot ”graväderslitteraturen” under föregående decennium som 1890-talets författare reagerade. De sökte sig bort från det kollektiva, i riktning mot det personliga, ville tränga in i det mänskliga psykets djupare skikt. Vad gällde folkkulturen blev det naturligt att välja dess andliga aspekter mera än de materiella eller sociala. Det var lätt att se att sägen, saga och myt frigjorde fantasin och utmärkt passade som symbolelement i den typ av skildringar som man nu ville skapa, bland annat med den europeiska symbolismen som föregångare.

Före åttiotalet hade det också varit mycket vanligt att använda den folkliga dikten och mytologin litterärt. Men nittiotalisterna måste använda en delvis annan metod. En skildring som låg på ett enbart mystiskt, irrationellt plan dög nu inte längre: man kom ju inte bort från åttiotalets inverkan i realismens tecken. Vad

Blekingstudie av Otilia Adelsborg. Ur skissbok i Nordiska museets arkiv.

man nu åstadkom blev därför skildringar som balanserade ett realistiskt och ett mer fantastiskt innehåll, verk som växlade mellan olika sannolikhetsplan och gav psykologiska förklaringar till de mystiskt färgade inslagen.

Särskilt hos Fröding men även hos Selma Lagerlöf kan märkas ett tydligt närmande till det folkliga talspråket och den muntliga berättartekniken.

På sitt sätt hade dock redan det tidigare 1800-talets prosalitteratur varit anpassad till muntligt framförande. Det författarna skrev skulle nämligen vara möjligt att högläsa vid aftonlampans sken, för familjekretsen eller laget av vänner. Men detta hade ingalunda inneburit att man i någon högre grad hade tagit de folkliga uttryckssätten som mönster, ens i dialogerna. Det var visserligen en för högläsning anpassad prosa, men ändå låg den på rätt stort avstånd från den naturliga muntliga framställningen, högtravande och pedantiskt tillgjord som romanprosan ännu oftast var. Här skedde efterhand en viktig genomgripande förändring.

Men vi måste hålla i minnet att anknytningen till folklig kultur och muntligt tal endast gällde en – låt vara mycket betydande – del av 1890-talets litteratur. Under decenniet gjorde sig även en ambition i rakt motsatt riktning gällande: man skrev dikter och prosaverk av helt annan art, med ett komplicerat innehåll och försök till psykologiska djuplodningar som hade föga gemensamt med folkdikten.

Tydligt framträder den sistnämnda ambitionen hos *Verner von Heidenstam* (1859–1940) i hans debutbok, "Vallfart och vandringsår" från 1888. Där finns förutom dikter av gammaldags deklamatorisk art även en lågmäld och av eftervärlden bra mycket mer uppskattad centrallyrik.

Heidenstam angav redan i denna sin första diktsamling delvis tonen för den nya diktningen. Han hade tillbringat några ungdomsår i Främre Orienten och hade tagit starka intryck av det han där hade upplevt. I diktsamlingen fann läsaren en färgsprakande exotism, fylld av dofter, av klanger, och en hedonistisk livsbejakelse som säkert kändes befriande efter åttioalets ganska ensidiga, av sociala problem dominerade realism.

Ännu märktes dock inte mycket av de motiv som senare skulle bli självklara i hans strävan att bli betraktad som svensk nationalskald. Den patriotism han visar i sin första diktsamling är

*Gustaf Fröding, flankerad av
kandidat Montelius och system
Cecilia Fröding.*

*Erik Axel Karlfeldt porträtterad
av Anton Blomberg.*

*Selma Lagerlöf tillsammans med
modern, Louise Lagerlöf 1915,
sista året modern levde. Foto An-
ton Blomberg.*

snarast arabisk – han hyste stark sympati för den islamiska frihetsrörelsen. Folklivet är också mest hämtat från de österländska miljöerna. Han känner hemlängtan, men den gäller själva Sveriges jord, knappast invånarna:

Jag längar hem sen åtta långa år.
I själva sömnen har jag längtan känt.
Jag längtar hem. Jag längtar var jag går
– men ej till människor! Jag längtar marken,
jag längtar stenarna där barn jag lekt.

I "Dikter" (1895) och "Ett folk" (1899) är Heidenstams svenska nationalism dock mycket tydlig. Dikten "Åkallan och löfte" i den senare samlingen är fränstötande chauvinistisk, med en morbid önskan om moralisk resning genom svåra lidanden. Till och med undergången är enligt författaren mera prisvärd än passiviteten:

Det är bättre av en hämnare nås
än till intet se åren förrinna
det är bättre att hela vårt folk förgås
och gårdar och städer brinna.
Det är stoltare, våga ett tärningskast,
än att tyna med slocknande låge.
Det är skönare lyss till en sträng som brast,
än att aldrig spänna en båge.

I det brett upplagda och föga enhetliga verket "Karolinerna" (1897–98), placerar Heidenstam i Runebergs efterföljd växelvis officerare, meniga och civila i fokus. Den bild av Karl XII han tecknar är starkt kritisk, närmast hämtad från Fryxell. Men både kungen och hans hårt prövade folk får drag av storhet i förtvivlans och nederlagets ögonblick. Alla utför de en offergärning i nationens tjänst. Verket är egentligen en exempelsamling som skall illustrera författarens så gärna manifesterade tanke att folkets bästa egenskaper föds genom nöd och elände. Men den nationella tanken i verket är suddigt gestaltad, och kompositionen är så lös att helhetsintrycket blir splittrat och delvis förvirrat.

Heidenstam var skolad i åttiotalsrealismens anda, vilket framför allt märks i detaljbeskrivningarna. Men ofta rör det sig om tablåer, dramatiskt uppbyggda scener med ganska tunt målad

historisk dekor. Den som i det här verket söker någon ingående skildring av livet i fält eller av soldaternas tankevärld letar i stort sett förgäves. Aristokraten Heidenstam var mycket mer intresserad av den storstilade heroismen än av de vardagsproblem som sysselsatte knektar, ryttare och dragoner.

Även i sina senare historiska prosaverk, såsom "Heliga Birgittas pilgrimsfärd" (1901), "Folke Filbyter" (1905) och "Bjälboarvet" (1907) håller Heidenstam ett visst avstånd till folkkulturen, som alltid tycks ha verkat honom ganska främmande. Dock skildrar han här med stor skicklighet svartkonst och annan magi. Och i de första kapitlen i den historiska lyckade läseboken "Svenskarna och deras hövdingar" (1908–10) framträder samma känsla för primitiv tro och kult. Från min egen skoltid minns jag exempelvis hur gripen jag blev av berättelsen "Grekkonungens gårdvar", där Heidenstam skickligt lyckas förena vikingaäventyr och tidlös, jordbunden bondetro runt äring och gårdsslycka.

Carl Larsson med hustru Karin och barnen i flyttningstagen. Foto C. H. Thorncliff.

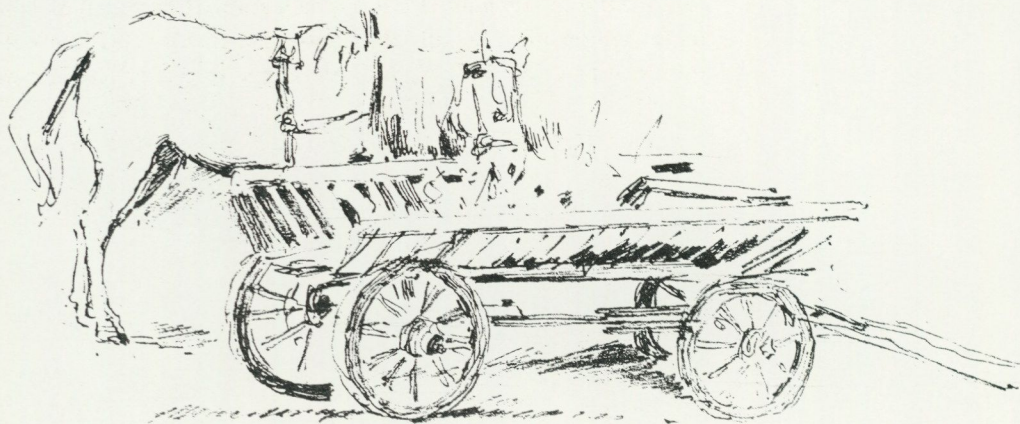

Även *Gustaf Fröding* (1860–1911) hade sin bakgrund i välsituerade kretsar, men hans far förlorade rätt tidigt sin ärvda sociala position, vilket medförde att familjen länge fick föra en ganska flackande tillvaro. Någon tid kunde Gustaf Fröding dock leva fritt och spendersamt på ärvda släktpengar. Han studerade först i Uppsala, och i tio år var han därefter verksam som journalist i Karlstad. Journalisterfarenheten hade säkert betydelse för hans språkstil, som han alltid höll klar, skarpslipad och lättfattlig, både i sin lyrik och prosa. Vid sidan av Dan Andersson och Nils Ferlin är han den svenska skald som har haft lättast att nå ut till folkets flertal.

I Karlstadstidningen skrev Fröding kåserier där han gjorde sig till talesman för mycket radikala idéer. Särskilt kom detta till uttryck då han skrev på dialekt. Det var som om värmländskan frigjorde hans kritik och underlättade hans roll som tolk för de fattiga och av etablissemangen utnyttjade.

En del av dialektkåserierna publicerade han i bokform, i ”Räggler å paschaser” som kom ut i två delar, 1895 och 1897. Som källa uppger han ”min goe vän, Annersch Jansa i Bråtane, Brönske”, men det mesta är nog ett ganska fritt broderi med den muntliga berättarkonsten som grund. På äldre dagar gick Fröding hårt åt sitt dialektskriveri. Han tyckte att han inte hade lyckats få fram den rätta tonen. Och redan i företalet till den första samlingen reserverar han sig för målets äkthet:

Från Hässleholms marknad i början på 1890-talet. Teckning av Ottilia Adelborg. Ur skissbok i Nordiska museets arkiv.

”Sömna töcker fäll att dä int ä dä rätt måle, vasken rekti frissdalsk äll jösshärsk, för se ja ha vôr bå i Frissdaln å Jösshär å annastans åg, satt ja blanner ihopp.

Men dä får di fäll orsäckt.”

Av allt att döma hade Fröding en stor del av förtjänsten till att dialektskriverierna i landsortspressen tog ny fart på nittioalet, efter att en tid ha varit mindre populära.

Bland de samhällskritiska styckena i detta verk kan nämnas ”Ett dommkapittel”, där Fröding med bitande ironi angriper det rådande, på pengar grundade rösträttssystemet, och ”Bolaggsvinsta”, som bland annat vill visa att bolagens njugga behandling av arbetarna är ett av huvudskälen till att folk vill emigrera.

Lättast har Fröding att identifiera sig med de utanförstående, dem som man i allmänhet såg över axeln. Gripande är hans porträtt av Nils Utterman, särlingen och spelmannen, som blivit uttittad och utfnissad på herrgården, dit han inbjudits för att spela, och som försmår att ta emot de slantar som patron samlar ihop åt honom i sin hatt. Nils Utterman visar tydligt sin stolthet och sitt oberoende, liksom Fröding själv gjorde, när han skänkte det stipendium han hade fått av Svenska akademien till kampmedel i rösträtsfrågan.

Det folkliga intresset märks även på många håll i Frödings nittiotalsposei, som inleddes med ”Guitarr och dragharmonika” (1891) och fortsatte med ”Nya dikter” (1894), ”Stänk och flikar” (1896) och ”Nytt och gammalt” (1897). Inte minst hämtade han motiv från den folkliga mytologin. Den välkända dikten ”Ett gammalt bergtroll” är visserligen främst en rolldikt, ett uttryck för författarens egen livssituation, men andra dikter med liknande motiv knyter nära an till folktraditionen. Bäst lyckas han enligt min mening i ”Skogsrån”, där han perfekt omsätter ett sägenmotiv till lekfull och suggestiv vers. Rytmen, rim och djärva ordbildningar samverkar till att levandegöra bilden av detta förföriska och farliga skogsväsen:

Hon är älskogsaktig och manfolksgalen,
för Vickbomspojken från Nicklasdalen,
han såg henne själv en kväll
på vägen till Anna i Fjäll.

Hon var grannlåtsklädd som en påskdagspräst,
hade ormbunskrans och kattguldsväst
och till knäna en granriskjol
och doft som av nattviol.

Hon var ungtallsmidig och enstamvig,
och hon skepade, snodde och vrängde sig
som en orm på en lie träd,
så Kalle i Dalen blev rädd.

Och hon råbocksprang, gjorde lokattbukter
och trollpackskonster och sattygsfukter
och stod bak en furustam
och glyste och gluttade fram.

Ett närmare studium av Frödings dikter skulle troligen kunna blottlägga många och avancerade samband med folktraditionen. Ofta utnyttjar han folkliga genrer i nya och oväntade sammanhang. Exempelvis utgår han i "Det var dans bort i vägen" delvis från folkliga uppräkningsramsor, eller "räknare" som genren kallas i vissa trakter. I sådana ramsor radas person- och gårdsnamn upp i versrader med i regel fyra höjningar vardera:

Det var Kalle i Hultet och Niklas i Hals
och Sven i Bräcke och Oskar i Säm... osv.

Men Fröding smälter in uppräkningsramsan i en lättsam polkaritm och suggererar hos läsaren fram en intensiv känsla av närvaro vid en danskväll på svenska landsbygden:

Där var Bolla, den präktiga Takeneflickan,
hon är fager och fin, men har intet i fickan,
hon är gäcksam och skojsam och käck.
Där var Kersti, den trotsiga, vandrande, vilda,
där var Finnbacka-Britta och Kajsa och Tilda
Och den snudiga Marja i Bäck.

Där var Petter i Toppsta och Gusten i Backen,
det är pojkar som orka att kasta på klacken
och att vischa en flicka i skyn.
Där var Flaxman på Torpet och Niklas i Svängen
och rekryten Pistol och Högvaltdrängen
och Kall-Johan i Skräddarebyn.

Frödings värmländskt färgade humor genomlyser de flesta av hans dikter med folkliga motiv, även i de fall han har ett allvarligt socialt budskap. Så är till exempel fallet i "Lars i Kuja", där för övrigt inspirationen från Runebergs "Bonden Paavo" är uppenbar.

Folklivsskildringen var för Frödings del ett viktigt inslag i författarskapet. Men han var också en filosof och grubblare, en mytiskt inriktad drömmare och en alienerad sökare, tidvis utan fast förankring i verkligheten. Med sin verskonst erövrade han en sådan ställning att han ansågs så gott som omöjlig att överträffa. Många menar att han faktiskt påskyndade modernismens genombrott genom detta. Hans klanger och rytmer var så fulländade, att allt som skrevs i hans efterföljd riskerade att stämplas som eko och skugga. I stället vändes de senare skaldernas blickar alltmer mot den orimmade poesin, med inspiration främst från kontinenten och Förenta staterna.

I den samtida debatten kom Fröding och Karlfeldt att framstå som "naturskalder" i motsats till "kulturskalderna" Heidenstam och Oscar Levertin.

Erik Axel Karlfeldt (1867–1931) var uppvuxen i södra Dalarna, i ett bondehem med till en början goda ekonomiska villkor. Men fadern råkade i konkurs, och en svår tid följde. Karlfeldt kunde dock fullfölja sin utbildning. 1898 framlade han en licentiatavhandling vid Uppsala universitet om den engelske 1700-talsförfattaren Henry Fielding.

Debuten skedde 1895 med diktsamlingen "Vildmarks- och kärleksvisor". Både i den och i de följande verken märktes förtrogenheten med den folkliga kulturen men också med lärd boklighet.

Karlfeldt bygger i sina dikter upp en idealiserad bondevärld. Han hämtar visserligen stoff ur den lantliga verklighet han kände, men framställningen vilar också på en rustik guldåldersdröm. I hans skaldskap finns en rejäl laddning götisk bonderomantik, med den friborne odalmannen som det eftersträfvans-

*Ur Ottilia Adelborgs skissböcker
i Nordiska museets arkiv.*

*Nationalromantiken blommade i
hela Norden under 1890-talet.
Nils Gustav Wentzels Dans i Se-
tesdalen, 1891. Foto J. Lathion,
Nasjonalgalleriet, Oslo.*

August Malmströms målning
Det gamla och det nya Sverige.
 Både den äldre och den yngre generationen är i konstnärens tolkning genomsyrade av samma patriotiska känslor. Foto Juan L. Sanchez, Stockholms auktionsverk. Tavlän i privat ägo.

Carl Wilhelmson gjorde genom sin konst Bohusläns fiskarbefolkning känd för svenska folket. Hans framställningar av allvarstygda kyrkobesökare har dock gett en synnerligen ensidig uppfattning om det bohuslänska kynet. Foto Statens konstmuseer.

värda idealet. I dikten "Fäderna" betonar han vältaligt vikten av samhörighet med gångna släktled:

Mina fäder, jag ser er i drömmarnas stund,
och min själ blir beklämd och vek.
Jag är ryckt som en ört ur sin groningsgrund,
halvt nödd, halvt villig er sak jag svek.
Nu fångar jag toner ur sommar och höst
och ger dem visans lekande röst:
låt gå, det är också ett värv.
Men klingar det fram ur min dikt någon gång
en låt av stormsus och vattusprång,
en tanke manlig och djärv,
finns där lärkspel och vårljus från fattig hed
och suckar ur mildsdjup skog –
ni ha sjungit det tyst genom många led
vid yxans klang, bakom forä och plog.

Bondemannen Fridolin, som förekommer i många av dikterna, är en tydlig diktarroll, en önskebild av författaren själv. Han är liksom Karlfeldt en studerad karl som har folkliga preferenser. Han kan "tala med bönder på böndernas vis och med lärde män på latin". I sin bygd är han högt respekterad, och det är följdriktigt att han så småningom till och med blir riksdagsman. Fridolin är författarens manliga ideal, en urkraftens och livsglädjens karlakarl:

Här dansar Fridolin,
han är full av det söta vin,
av sin vetåkers frukt, sina bärmemarkers saft,
av den vinande valsmelodin.
Se, med livrockens väldiga skört på sin arm
hur han dansar var flicka på balen varm,
tills hon lutar – lik vallmon på slokande skaft –
så lycksaligen matt mot hans barm.

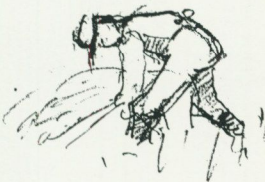

Men Karlfeldt har även en annan diktarroll som står i fullkomlig kontrast till den trygge bonden Fridolin: det är löskekarlen som stryker runt gårdarna och irrar kring vidderna, ett symboliskt uttryck för den oroliga och sökande sidan i författarens personlighet.

Karlfeldt var religiös, i gammaldags luthersk mening, och i hans diktning spelar kyrkoårets högtider en viktig roll, liksom bibliskt inspirerade tankesätt. I "Fridolins lustgård" (1901) publicerade han de märkliga dikter som han kallade "dalmålningar utlagda på rim" och som hade inspirerats av naiva folkmålares tolkningar av bibliska motiv. Fler dikter av samma art följde långt senare, i "Hösthorn" (1927). I den förstnämnda boken presenterade han en programförklaring för sina "utläggningar":

"Till några av dessa utläggningar äro originalen förefintliga endast i utläggarens fantasi. Som målade dalkarl kräver jag mina gamla yrkesbröders blygsamma rätt: att måla som det faller mig in, med nyckfull pensel, blandande gycklets och allvarets bilder – i mina föregångares anda om än med delvis annan teknik."

Karlfeldt har fångat bondemålarnas troskyldiga färgskala och troget följt deras vana att förlägga bibelns händelser och personer till dalamiljö, som exempelvis i "Jungfru Maria":

Hon kommer utför ängarna vid Sjugareby.

Hon är en liten kulla med mandelblommans hy,
ja, som mandelblom och nyponblom långt bort från väg
och by,

där aldrig det dammar och vandra.

Vilka stigar har du vankat, så att solen dig ej bränt?

Vad har du drömt, Maria, i ditt unga bröst och känt,
att ditt blod icke brinner som de andras?

Det skiner så förunderligt ifrån ditt bara hår,
och din panna är som bågiga månen,
när över Bergsängsbackar han vit och lutad går
och lyser genom vårliga slånen.

I Karlfeldts diktning märks ofta tydligt hans dragning till primitiv folktro. Och det var mera än en tom attityd. Själv lär han ha varit ganska så skrockfull. Han var mörkrädd, trodde på jättekäken och så vidare. Stoffet till folktroinslagen har han hämtat från den bondemiljö han lärt känna personligen men ännu mera från skriftliga källor. Särskilt flitigt har han utnyttjat bondepraktikan, med dess kommentarer till årsmärken och dess reflexioner om stjärnbildernas inverkan på människolivet.

Med förkärlek utnyttjar han erotiska motiv ur folktron. I dik-

ten "Häxorna" blir satanspaktens lockelser och det naturgivna driftslivet begrepp som löper in i varandra:

Gå ej bland olvonträ och slån,
då kvällens luft är ljum!
Där dväljs en underbar demon
i trädens dunkla rum.
Det är den gamle Liothans son,
benämnd Isacharum.

Du hör hans gång i lundens fläkt,
som irrar skygg och vill
på mark av bruna höstlöv täckt
i tinande april,
och ångan av hans andedräkt
är mull som kvicknar till.

Karlfeldt har i motivval och livssyn hämtat mycket från folkkulturen. Men han är inte folklig i den meningen att han genomgående eftersträvar lättillgänglighet. Hans diktning är ofta dunkel och svårtydd, med symboliskt laddade ord och uttryck. Förebilderna för sin vers kunde han visserligen i många fall hämta från den enkla folkvisan eller från kistebrevet, men i ännu högre grad inspirerades han av 1600- och det tidiga 1700-talets preciosa barockdiktning. På ett yttre plan kan innehållet i hans dikter nog direkt uppfattas, men den djupare förståelsen kräver kulturhistoriska specialkunskaper. Karlfeldt håller en oftast lekfull distans till sin läsare – liksom till den traditionella folkliga kulturen.

Någon i högre grad socialt medveten diktare var inte Karlfeldt. Han framstod som föga anstötlig för det etablerade Sverige, och det var knappast märkligt att just han 1904 kom att väljas in i Svenska Akademien.

Den stora prosakonstnären bland nittotalisterna var *Selma Lagerlöf* (1858–1940). Hennes debutroman "Gösta Berlings saga" (1891) bar både till form och innehåll muntlighetens prägel. Av allt att döma byggde hon också till stora delar på berättarstoff från sin barndoms Värmland. Kavaljererna och majorskan på Ekeby tillhörde redan då en förgången mytvärld, som gett upphov till en rik sägenflora. Många motiv bygger på traditionell folktro. När kavaljererna överenskommer med Sintram, bruks-

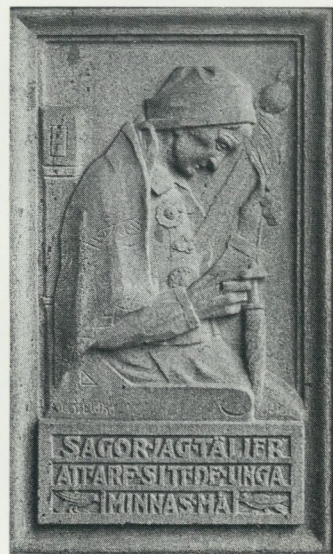
patronen, att de skall leva ett år enbart för njutningen och skönheten men att undergång och förgörelse sedan skall komma, så är detta en direkt parallell till folksägnernas satanspakt.

Men författarinnan har också flitigt utnyttjat sin flödande fantasimöjligheter. Det har anmärkts att hon kom från en trakt "där det muntliga berättandet levde kvar från äldre tider" och påståtts att hon rent av skulle ha varit så fast förankrad i det muntliga berättandet att hon därför skrev rapsodiskt och hade svårt att hålla ihop längre episka strukturer. Det är nog att gå till

Anders Zorn hämtade flitigt motiv ur Dalarnas folkliv, mest från färggranna högtider och fester. Den här tavlan har han helt enkelt kallat Dans. Foto Erik Cornelius, Statens konstmuseer.

Invid huvudentrén till Nordiska museet sitter i ett stenornament av Carl Eldh "Sagoförtäljerskan" och spinner på sin slända. Strindbergs text lyder: "Sagor jag täljer / att arf sitt de unga / minnas må." En sinnebild för den starka ställning som folkloristiken har haft vid museet ända sedan Hazelius dagar.

överdrift. Det muntliga berättandet var länge vitalt inte bara i Värmland och andra relativt avlägsna provinser utan i hela vårt land, och hon var ju långtifrån den enda av samtidens diktare som hämtade inspiration från folksägnen. Minst lika viktigt i sammanhanget var nog att hon under sin lärartid hade kommit till insikt om det folkliga berättarstoffets möjligheter att engagera. Och den rapsodiska formen är nog ett resultat av konstnärliga överväganden som inte bör förbises.

Selma Lagerlöfs nittiotalsdiktning kom efter "Gösta Berling" huvudsakligen att handla om Bohuslän och dess äldre historia. Dels gäller det Kungälvstrakten, som är skådeplats för händelserna i "Drottningar i Kungahälla" (1899) och en novell i "Osynliga länkar" (1894), dels även mellersta och norra Bohuslän, dit ett antal fristående berättelser samt romanen "Herr Arnes penningar" (1903) har lokaliserats. I flera av dessa verk bygger hon på arkeologiskt stoff och i samtliga på folkloristiskt.

Utan tvekan har författarinnan bedrivit en flitig insamling av traditionsmaterial för sina bohuslänska arbeten, men hennes huvudkälla har ändå varit prästen Johan Oedmans "Chorographia Bahusiensis" från 1746, där det vimlar av okritiskt behandlat folkloristiskt stoff. Själv gjorde hon vad hon förmådde för att frambålla att hon hade ständig kontakt med det levande muntliga berättandet. I en berättelse i "Vintergatan" 1898 skriver hon:

Gud signe dem alla, de gamla människorna, som bo utmed Nordre älf och Göta älf och som komma ihåg gamla historier. Gud signe dem, som vet att berätta om huru många gånger Bohus blifvit belägradt och Kungahälla brändt, och dem, som kunna räkna upp vackra drottningars äfventyr och stora hjältars bedrifter.

Hon tillägger: "Må aldrig den dag komma, då ingen mer klappar på deras dörr och tigger om sagor, såsom andra tigga om bröd".

Selma Lagerlöfs påståenden är här mer romantiska än sannolika. Inga traditioner om forntida eller medeltida kungar och drottningar i Kungahälla är upptecknade, och de kan knappast heller ha hållit sig levande så länge. Men det ingick i hennes diktarpöse att understryka sin fasta koppling till folkminnena.

Till det sägenstoff hon inhämtade, antingen muntligt eller från skriftliga källor, förhöll hon sig alltid relativt fri. Hennes skapande fantasi fyller ut, omtolkar, kombinerar. Sägner och myter får inte sällan tjäna som utgångspunkter för genomarbetade psy-

*August Strindberg i Gersau i
Österrike 1886. Bilden är an-
tingen tagen av honom själv eller
av hustrun, Siri von Essen.*

kologiska porträtt. Ofta ger hon både en naturlig och en mystisk förklaring till de skildrade händelserna och åstadkommer på så sätt mycket sammansatta berättarstrukturer.

Folktromotiven väver hon samman med skildringen i övrigt på ett mästerligt vis. De övernaturliga väsendena bildar ett mytologiskt "bortomskikt" som både påverkar och speglar skeendet. Som ett genomgående tema löper genom dessa skildringar konflikten mellan den naturnära hedendomen och den mer sofistikerade kristentron.

I "Antikrists mirakler" (1897) är det italiensk folktro hon ställer i centrum, men i "En herrgårdssägen" (1899) rör hon sig åter med nordiska föreställningar, dock färgade av hennes privata, uppdiktade trosmotiv.

Intresset för folkkulturen skulle tydligt märkas även i hennes diktning efter nittioalet, främst i "Jerusalem" (1901–02) och i läseboken "Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige" (1906–07), som innehåller rikligt med lokalsägnar och där hela handlingen ju ytterst vilar på ett folktromotiv: risken att förarga gårdsnissen och följderna – i detta fall ovanligt spännande och lärorika – om man går hans vilja emot.

Märkligt nog hade även Selma Lagerlöf, i likhet med de övriga här behandlade nittioalisterna, tidigt upplevt en dramatisk social deklassering med åtföljande rotlöshet, vilket ju även i hennes fall kan ha bidragit till känslan för hembygden.

Många fler diktare hade betydelse för att forma det litterära nittioalet: Pelle Molin, August Bondeson och Karl-Erik Forsslund, för att nämna några exempel. Under decenniet genomgick *August Strindberg* (1849–1912) sin Infernokris och arbetade med historiska kungadramer. Men på ett märkligt sätt inramade han årtiondet med verk där han hämtat inspiration från folkkulturen: främst "Hemsöborna" (1887) och dramat "Kronbruden" (1901).

"Hemsöborna" är berömd för sin konstnärliga uppbyggnad och sin personskildring men är också en etnologiskt sett mycket kunnig skildring av skärgårdsbornas kultur, inte minst dess andliga sida. Ingen har som Strindberg kunnat åstadkomma denna realism i beskrivningen av svenskt allmogeliv, i vardag och fest, och ingen har som han visat upp skillnaderna mellan två skilda "landskapskaraktärer". Han intresserar sig också för det muntliga berättandets dynamik och fångar berättarsituationerna och samtalens struktur med en säkerhet som vi senare inte skulle

möta förrän hos trettioalets proletärdiktare.

”Kronbruden” är ett märkligt drama, inte minst vad gäller förhållandet till det folkloristiska stoffet. Till stora delar är det ett kollage, sammanställt av fragment som författaren har hämtat från Richard Dybecks uppteckningar. Handlingen gäller ett i det äldre bondesamhället vanligt tragiskt problem: barn utom äktenskapet orsakar personliga problem på grund av samhällsmoralen, och följden blir att modern dräper barnet. Dramat utspelar sig i Dalarna, men Dybecks material gällde främst Dalsland. Dialogen kan förefalla förkonstlad och manierad, men i en skicklig regissörs hand kan dramat ännu gripa, vilket Peter Stormare klart visade i en lysande uppsättning på Dramaten i Stockholm för några år sedan.

Folkliga motiv behandlar Strindberg även i novellsamlingen ”Skärkarlsliv” (1888) och romanen ”I havsbandet” (1890). I den sistnämnda boken dominerar dock skildringen av en intelligensaristokrat, och folket betraktas närmast med överlägset förakt.

1890-talets märkliga förening av konstdiktning och folkkultur står för en av de absoluta höjdpunkterna i vår litteratur. På 1930- och 40-talen skedde som nämnts åter en lyckosam symbios, nu med andra förutsättningar: Proletärdiktarna, som hade personlig erfarenhet av de miljöer de skildrade, gav en helt annan inblick i den traditionella folkkulturen än som någonsin tidigare skett. Det rörde sig så gott som uteslutande om prosaverk, varav en del blivit klassiker, såsom Ivar Lo-Johanssons ”Statarna” eller Jan Fridegårds ”Lars Hård”.

I början av vårt eget nittiotal måste vi konstatera att den aktuella urbana folkkulturen inte på långt när har engagerat författarna så som den rurala en gång gjorde.

Vi befinner oss också i en helt annan mediesituation, där TV, video och radio har tagit över mycket av uppmärksamheten. I samband med detta har det direkta muntliga framförandet fått en renässans: det talade språkets medier verkar tydligen inte bara passiviserande utan ofta även frigörande och mönsterbildande. Berättarträffar och liknande evenemang blir allt vanligare. Men hur det framtida samspelet just mellan folkkultur och skönlitteratur kommer att gestalta sig är i det föränderliga läge där vi nu befinner oss mycket svårt att förutse.

